

Vikingatidens runornamentik som historisk källa

AGNETA NEY*

Uppsala universitet

De svenska runinskrifterna är en av få inhemska skriftliga källkategorier till vikingatidens historia. Till största delen är inskrifterna ristade på resta stenar, flyttblock eller berghällar. På ett flertal av dessa runmonument förekommer texten tillsammans med visuella element, framför allt djurornamentik, men även bildprogram i mer sammanhängande scener. Medan inskrifterna i huvudsak berättar om manliga bedrifter under färder utomlands, gestaltar flera av bilderna mytologiska motiv som är kända från fornskandinaviska litterära källor. Bilderna kan, om de förekommer i sammanhängande scener, utgöra ett narrativ i sig. Ett exempel på en sådan framställning är den sörmländska Ramsundsristningen (Sö 101). Den finns på en berghäll invid ett vattendrag och är daterad till sen vikingatid. Här gestaltas ikonografiskt scener ur berättartraditioner om Sigurd Fafnesbane.¹

Ikonografiska Sigurdsmotiv är spridda över tid och rum. Det finns variationer i framställningarna, men återkommande är drakdödmotivet. I anslutning till detta förekommer ibland motivet ”Gunnar i ormgropen”, främst på medeltida norska kyrkoportaler, men även på vikingatida stenorsfragment på Isle of Man.² Enligt litterära källor är

* Docent i historia

1. Marco Bianchi, *Runor som resurs: Vikingatida skriftkultur i Uppland och Södermanland*, Runrön 20 (Uppsala 2010) och där anförda referenser; Agneta Ney, *Bland ormar och drakar: Hjälmeyt och manligt ideal i berättartraditioner om Sigurd Fafnesbane* (Lund 2017) s. 151–246; Birgit Sawyer, *The Viking-Age Rune-Stones: Custom and Commemoration in Early Medieval Scandinavia* (Oxford & New York 2000) s. 24–46, 59, 113; Iben Skipsted Klæsø, ”Den tidlige vikingetids kunst”, i Lise Gjedssø Bertelsen (red.), *Vikingetidens kunst* (Jelling 2002) s. 7–15. I det följande skrivs de isländska personnamnen med svenska namnformer.

2. Gunnar och Atle anses ha historiska motsvarigheter i den burgundiske Gundaharius respektive den hunniska Attila, jfr Aðalheiður Guðmundsdóttir, ”The Origin and Development of the *Fornaldarsögur* as Illustrated by *Völsunga saga*”, i Annette Lassen, Agneta Ney &

Gunnar Sigurds svåger – en viktig sekundär släktskapsrelation. Männens edsvurna lojalitet visar sig dock vara tänjbar. Den leder till svek och Sigurds död. I berättartraditionen om Gunnar blir han själv sviken av sin svåger Atle. Med hämnd i sinnet för sin systers död (Gunnars maka) inbjuder denne Gunnar till sin borg. I stället för gästbud och andra festligheter, tillfångatas han och kastas i en ormgroup. I eddadiktningen beskrivs episoden enligt följande:³

Kämparna lade den levande fursten
ensam i gropan där ormar krälade,
med handen slog Gunnar
i häftig vrede på harpan,
ljudligt ljöd dess strängar.

Enligt viss tidigare forskning fungerar "Gunnar i ormgruppen" som en pendang till Sigurd, något som förvisso kan diskuteras. På svenskt område förekommer det inte, däremot som enskilt motiv på vikingatida gotländska bildstenar och på ett par medeltida dopfuntar.⁴ Möjligen kan ormgroupsscenen finnas som ett enskilt motiv på en runsten vid Västerljungs kyrka (Sö 40). Detta är inte något nytt antagande, men få argument för och emot har förts fram. Framför allt har motivet inte tolkats ikonologiskt.⁵

I den vikingatida och medeltida konsten finns ett flertal ormgroups-motiv, men alla föreställer sannolikt inte Gunnar. Därför krävs ett

Årmann Jakobsson (red.), *The Legendary sagas: Origins and development* (Reykjavik 2012) s. 59–81 och där anförda referenser; Ney (2017) s. 163–170, 184–188, 191–195, 242–246.

3. "Atlakvida", i Jónas Kristjánsson & Vésteinn Ólason (utg.), *Eddukvæði II: Hetjukvæði, Íslenzk Fornrit* (Reykjavik 2014) s. 379:33: "Lifandi gram,/lagdi i gard/þann er skridinn var,/skatna mengi/innan ornum,/er einn Gunnarr/heiptmódr hörpu/hendi knídi./Glumðu strengir." Översättning till svenska är min egen. Jfr "Atlekvædet", i *Den poetiska Eddan: Gudadikter och hjältedikter efter Codex Regius och andra handskrifter* i översättning med inledning och kommentarer av Lars Lönnroth (Stockholm 2016) s. 40:33; Adalheiður Guðmundsdóttir (2012) s. 72; Ney (2017) s. 242–246.

4. Se vidare Ney (2017) s. 242–246.

5. Adalheiður Guðmundsdóttir (2012) s. 72; Helmer Gustavsson, "Harpans magi: Om ett musikalskt runfynd från Sigtuna omkring år 1100", i Rune Edberg & Sten Tesch (red.), *Sigtuna dei: Årsskrift för Sigtunaforskning utgiven av Sigtuna museum* (Sigtuna 2008) s. 35–45; Runstenen, som tidigare var inmurad i en av kyrkans väggar, är daterad till ca 1020–1050, Sven B. F. Jansson, "Om Runfynd", i Ivar Schell (red.), *Sörmlandsbygden: Södermanlands Hembygdsförbunds årsbok 1960:29* (Nyköping 1960) s. 109–118; Lia Lonnert, "Harpan i ormgruppen – Om källor till vikingatidens stränginstrument", C/D-uppsats, Musikvetenskap, Växjö universitet (Växjö 2006); Thorgunn Snaedal & Ingegerd Wachtmeister (red.), *Runstenar i Södermanland: Vävisare till runröstningar i Södermanlands län* (Stockholm 1984) s. 11, 139.

Detalj av runinskriften Sö40 på en runsten (RAÄ-nummer: Västerljung 230:1) som i dag står vid Västerljungs kyrka, Södermanland. Foto: Bengt A. Lundberg 1986, Riksantikvarieämbetet.

metodologiskt tillvägagångssätt för att identifiera motivet på Västerljungsstenen, till att börja med genom en yttre beskrivning av motivets utformning.⁶

Stenen har tre sidor, varav en sida med inskrift. Den återkommer jag till. På de båda andra sidorna finns bildmotiv. Den ena bildsidans motiv är svårtolkade, medan den andra innehåller ett ormsgropsmotiv. Det visar en manskgestalt som sitter på en stol. Han syns i profil, med båda benen utsträckta. Den högra foten närapå nuddar vid ett par hopslingrade ormar. Vänster fot rör inte vid något, men tårna sträcks uppåt, som om vaden trycks mot två andra ormar. Omkring den vänstra vaden syns ett band. Ormarnas huvuden syns ovanför mannens vänsterarm. En större orm, vars huvud är ristat i ett fågelperspektiv och med synliga ögon, sträcker sig inemot mannens kropp som för att gå till angrepp. Vänster arm sträcks framåt och här syns ett band om handleden. Höger arm kan inte urskiljas. Mot vad sträcker sig vänster arm? Runstenen har en skada till vänster, så om det har funnits ett föremål mot vilket gestalten sträcker sig, är detta inte urskiljbart i dag. Kan där möjligen ha funnits en harpa?

Harpan är enligt vissa forskare ett viktigt attribut för identifieringen av Gunnar, enligt andra inte nödvändig. Enligt de litterära källorna spelar Gunnar på en harpa för att försvara sig mot ormarnas angrepp. I den ovan citerade strofen ur *Atlakviða* slår han med handen på harpans strängar, medan han enligt *Atlamál* spelar med tårna:⁷

Gunnar tog harpan
grep den med tårna,
spela på den kunde han
så kvinnorna grät
och männen klagade,
[...].

6. Exempelvis har det centralt placerade en framskjuten status. Dessutom kommunicerar en sådan placering av en gestalt tillbaka till betraktaren, medan en gestalt i profil inte gör det. Den senare kan detta till trots ha en hög status, Lise Gjedssø Bertelsen, "Den sene vikingetids kunst", i *Vikingetidens kunst* (Jelling 2002) s. 16–34.

7. Jfr "Atlamál in groenlenzku", i *Eddukvæði II: Hetjukvæði* (Reykjavík 2014) s. 394:65; "Hörpu tók Gunnarr,/hrœrði ilkvistum,/slá hann svá kunni/at snótir grétu;/klukku þeir karlar/[...]."; "Det grönländska Atlemålet", i *Den poetiska Eddan: Gudadikter och hjältedikter efter Codex Regius och andra handskrifter* (Stockholm 2016) s. 423:61. Instrumentet verkar för övrigt saknas i vikingatida "Gunnar i ormgropen", Ney (2017) s. 261–262 och där anförda referenser.

Variationen beror sannolikt på en äldre respektive yngre berättartradition: Atlakviða är i sin ursprungligaste form daterad till vikingatid, medan Atlamál hör till de yngre eddadikterna, troligen från 1100-talet.⁸ Det ska framhållas att gestaltningen av ormgropsmotivet på andra artefakter skiljer sig när det gäller musikinstrumentet. I vissa fall spelar Gunnar på en harpa, i andra på en lyra. Men spelar han med handen eller med tårna? Ikonografiskt gestaltat överväger det senare. Oavsett använder Gunnar inte tårna för att spela på strängarna på den här runstenen. Frågan inställer sig då huruvida det finns en liknande placering i något annat ikonografiskt sammanhang, men på dessa har harpan/lyran placerats vid Gunnars fötter.⁹

Jag skulle emellertid vilja länka samman Västerljangsstenen med bildstenen Klinte Hunninge I, daterad till 700-talet. Den visar enligt Sune Lindqvists målning en figur liggande i en avgränsad rektangel omgiven av ormar. Vid rektangelns ena kortsida syns en kvinnogestalt. I ena handen håller hon ett föremål som sträcks in mot den liggande figuren. I anslutning till motivet finns ytterligare en kvinnogestalt. Dessa båda skulle i jämförelse med litterära källor dels vara Gunnars syster Gudrun som ger honom en harpa, dels hans käresta Oddrun som hör hur han spelar på den. Hon beger sig därför till Gunnar, men kommer för sent för att rädda honom. Med risk för övertolkning skulle Västerljangsstenens ormgropsscenen kunna gestalta hur Gunnar sträcker ut ena handen för att ta emot harpan. Genom ny teknik har dessutom ormsgropsmotivet på nämnda bildsten kommit att omtolkas.¹⁰

Harpan är ett konstituerande drag för tolkningen av ormgropsmotivet, ett annat är repen som bundits kring Gunnars händer och fötter. I den yngre Atlamál sägs inte att Gunnar blev bunden, däremot i den äldre Atlakviða, som berättar att han "sattes i fjättrar". Om dessa båda attribut saknas, kan dock närheten till ett Sigurdsmotiv vara ytterligare ett kon-

8. *Eddukvæði II: Hetjukvæði* (Reykjavik 2014) s. 133, 147–149.

9. Ney (2017) s. 184–188.

10. "Oddrúnargrátr", i *Eddukvæði II: Hetjukvæði* (Reykjavik 2014) s. 370–371:28–32, "Oddruns klagan", i *Den poetiska Eddan: Gudadikter och hjältedikter efter Codex Regius och andra handskrifter* (Stockholm 2016) s. 393–394:28–32; Agneta Ney, "Välkomstmotivet på gotländska bildstenar i jämförelse med litterära källor från vikingatid och medeltid", i Maria Herlin Karnell (red.), *Gotlands bildstenar: Järnålderns gåtfulla budbärare*, Gotländskt Arkiv: Meddelanden från Föreningen Gotlands Fornvänner 84 (Visby 2012) s. 73–82; Sigmund Oehrl, "Re-Interpretations of Gotlandic Picture Stones Based on the Reflectance Transformation Imaging Method (RTI): Some Examples", i Klas Wikström *et al* (utg.), *Myth, Materiality, and Lived Religion: In Merovingian and Viking Scandinavia* (Stockholm 2019) s. 141–189.

stiterande drag. I likhet med andra ikonografiska ormgropsmotiv syns på Västerljungsstenen repen omkring handled och ankel. Att Gunnar sitter på en stol i ormgropen är emellertid en unik detalj.¹¹ Stolen till trots står det utom allt tvivel att Västerljungsstenen gestaltar Gunnar i ormgropen.

Valet av det här bildmotivet framstår för en nutida betraktare inte som självklart. För att på en ikonologisk nivå tolka motivets egentliga innehåll bör en reflektion kring intentioner bakom ornamentiken i sig och dess funktion göras. Kan en ideologi/mentalitet reflekteras genom valet av motiv, kanske även av texten? Interagerar text och bild?¹²

För att få perspektiv på eventuella intentioner kan inskrifter på andra vikingatida runmonument ge vägledning. Dessa berättar ju ofta om mäns minnesvärda egenskaper som mod och duglighet. Till skillnad från sådana epitet säger Västerljungsstenens inskrift inte något motsvarande om den man som stenen har rests till minne av. I nusvensk översättning lyder inskriften enligt följande: "Honnäv reste efter Germar, sin fader. Han är ändad i Tjust. Skamhals högg dessa runor."¹³ Här finns två mansnamn, ett ortnamn och en ristarsignatur. Av inskriften att döma interagerar de språkliga elementen inte entydigt med det visuella, annat än att männens död nämns respektive visualiseras. Möjligen var modet en gemensam nämnare? I så fall är det valet av bildberättelse som anknyter till egenskaper hos Germar, i synnerhet sådana som utmärkte dåtidens föreställningar om ett manligt ideal; Gunnars svekfulla drag tonades sannolikt ner med tiden till förmån för hans tapperhet.¹⁴

I jämförelse med Ramsundsristningen, som kommunicerar ett socioekonomiskt styrkebesked, är Västerljungsstenen mer återhållsam till sin framställning, men inte desto mindre finns likheter, inte enbart närheten i landskapet och dateringen. Förutom att svågarna ser ut att

11. "Atlakviða", i *Eddukvæði II: Hetjukvæði* (Reykjavík 2014) s. 400:18, 403:29; jfr Ney (2017) s. 184–188 och där anförda referenser; jfr Gustavsson (2008) s. 35–45; Jansson (1960) s. 114.

12. Jfr Helena Edgren, "'Primitive' paintings: The visual world of *populus rusticus*", i Axel Bolvig & Phillip Lindley (red.), *History and Images: Towards a New Iconology* (Turnhout 2003) s. 300–378.

13. Ortnamnet Tjust kan enligt Jansson (1960) s. 116–118 avse Tystberga i Södermanland eller Tjust i Småland. Av ristaren Skamhals finns två andra runstenar bevarade: Sö 32B, Sö 323, jfr Thorgunn Snaedal (1984) s. 141, 139; Lena Peterson, *Nordiskt runnamnslexikon*, femte reviderade utgåvan (Uppsala 2007) s. 99–100, 116, 168, 197.

14. Ney (2017) s. 206–207, 261–263 och där anförda referenser; jfr Jean-Claude Schmitt, "Images and the historian", i Bolvig & Lindley (red.) (2003) s. 19–44.

framställas med samma slags frisyrr, är valet av motiv hämtat ur samma mytologiska berättartradition.¹⁵

Västerljustenens inskrift saknar i jämförelse med Ramsundsristningen en kristen förbön eller uppgift om brobyggande, men stenen är korsmärkt. Korset syns högst upp på stenen, på samma sida som ormgropen. Placeringen av korset högst upp och ormgropen längst ner antyder att ristaren kan tänkas ha använt det mytologiska motivet för att förstärka det kristna inslaget i ett motsatsförhållande. Att korset är det enda kristna draget kan ange att kristnandet ännu inte hade fått fullt genomslag i området.¹⁶ Västerljustenen kan därför ses som ett belägg för att gestaltningen av ormgropsmotivet under missionsfasen i Södermanland var förenligt med en kristen symbolik.¹⁷ Synkretismen i ornamentiken kan också tyda på att Gunnar i ormgropen fungerade som en överbyggande gestalt, från mytologisk heroism till kristet martyrskap och föreställningar om pånyttfödelse.

15. Ney (2017) s. 200.

16. Mellan korset och Gunnar finns ytterligare ornamentik. På uppländska ristningar, daterade till 1000-talets första hälft, är det mer vanligt med kors än på yngre inskrifter, se Anne-Sofie Gräslund, "Arkeologin och kristnandet", i Bertil Nilsson (red.), *Kristnandet i Sverige: Gamla källor och nya perspektiv* (Uppsala 1996) s. 19–44; jfr Anne-Sofie Gräslund, *Ideologi och mentalitet: Om religionsskiftet i Skandinavien från en arkeologisk horisont* (Uppsala 2001) s. 16 och där anförda referenser.

17. Om ormen som symbol för ondska, men även för uppståndelse, se Anders Hultgård, *Midgård brinner: Ragnarök i religionshistorisk belysning* (Uppsala 2017) s. 178, 196–197, 202–215, 242, 309, 390; jfr Bo Eriksson, *Bestiarium: En medeltida djurbok* (Stockholm 2017) s. 47–50; Ney (2017) s. 266; Sawyer (2000) s. 124–145.